

SOCJALIŚCI W WALCE Z NIEMCAMI

KONSTANTY JAGIEŁŁO I SZYMON JOFFE

Podobnie jak w wypadku innych najważniejszych polskich nurtów politycznych niepodległej Rzeczypospolitej (piłsudczykowski, ludowego, narodowego, chrześcijańsko-demokratycznego), w latach trzydziestych w Polskiej Partii Socjalistycznej zaznaczyły się różnice ideowe oraz dotyczące form bieżącej działalności tego ugrupowania. Nie doprowadziły one wówczas do rozłamu w PPS. W nowej sytuacji politycznej – toczącej się wojny i okupacji ziem polskich, wymuszającej konspiracyjną formę działalności – przedwojenne spory utrudniły jednak bądź uniemożliwiły jednolite działanie.

Polska Partia Socjalistyczna, która przez większą część okupacji działała pod kryptonimem „Wolność-Równość-Niepodległość”, by wiosną 1944 r. wrócić do historycznej nazwy PPS, była najpoważniejszą siłą lewicową w Polskim Państwie Podziemnym. Ale poza tym ugrupowaniem, mającym ambicję skupienia w swoich strukturach wszystkich środowisk socjalistycznych, pozostało wiele innych grup i organizacji polskiej lewicy. Prowadziły one samodzielną działalność przez całą okupację i tylko niektóre spośród nich, jak Socjalistyczna Organizacja Bojowa, po dłuższym okresie odrębnego działania, podporządkowały się PPS (WRN). Organizacje i grupy socjalistyczne spoza PPS propagowały swoje poglądy w prasie konspiracyjnej, ale również uczestniczyły w oporze zbrojnym. Warto przypomnieć kilka epizodów tej walki z Niemcami na przykładzie losów dwóch młodych ludzi – Konstantego Jagiełły¹ z grupy wydającej pismo „Barykada Wolności”, uczestnika konspiracji w niemie-

¹ Biogramy Konstantego Jagiełły i Szymona Joffego ukażą się w drugiej połowie 2011 r. w książce *Z dziejów walk o niepodległość* (t. 1). Tam również znajdzie się szczegółowa bibliografia. W niniejszym artykule wykorzystano przede wszystkim publikacje: K. Dunin-Wąsowicz, *Polski ruch socjalistyczny 1939–1945*, Warszawa 1993; *Polska Partia Socjalistyczna w latach wojny i okupacji 1939–1945. Księga wspomnień*, t. 1–2, *Aneks*, Warszawa 1994–1995 oraz do biogramu Jagiełły: *Auschwitz 1940–1945. Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu*, red. W. Długoborski, F. Piper, Oświęcim-Brzezinka 1995, t. 4; J. Garliński, *Oświęcim walczący*, Londyn 1997; E. Hałoń, *W cieniu Auschwitz*, Oświęcim 2003 (zawiera m.in. fotografie Jagiełły oraz odbitki jego oryginalnych grypsów sprawozdawczych z 1944 r.); J. Mulak, *Lewica socjalistyczna w Warszawie (październik 1939 – wrzesień 1941)* [w:] *Warszawa lat wojny i okupacji*, z. 1, Warszawa 1971 (zawiera gryps Jagiełły z Pawiaka); E. Rudziński, R. Olszyna, *Pasja ich życia*, Warszawa 1960; J. Tomicki, *Konstanty Jagiello* [w:] *SBDPRR*, t. 2, Warszawa 1987. Do biogramu Joffego: K. Dunin-Wąsowicz, *Szymon Joffe* [w:] *SDPRR*, t. 2, Warszawa 1987; S. Podlewski, *Wolność krzyżami się znaczy*, Warszawa 1989; *Leszek Raabe we wspomnieniach przyjaciół*, Warszawa 1963; Z. Rytel, *Fotoreporter w konspiracji* [w:] *Wojna i konspiracja. Wspomnienia dziennikarzy polskich*, red. E. Rudziński, Warszawa 1987; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy*, Warszawa 1983; „*Ten jest z ojczyzny mojej*”. *Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Warszawa 2007.

ckim obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau, i Szymona Joffego – należącego do grupy młodzieżowej skupionej wokół pisma „Płomienie” oraz do Socjalistycznej Organizacji Bojowej, jednego z pierwszych poległych powstańców warszawskich.

Konstanty Jagiełło urodził się 12 lipca 1916 r. we wsi Huta Żelechowska (pow. garwoliński). Pod koniec I wojny światowej jego rodzice – Władysław, robotnik rolny i Helena – przenieśli się do Warszawy. Kostek, jak nazywali go krewni i przyjaciele, po ukończeniu szkoły powszechnej, z powodu bardzo ciężkich warunków materialnych rodziny, rozpoczął pracę zarobkową jako goniec w Zarządzie Głównym Związków Zawodowych Robotników Rolnych RP. Pod wpływem najbliższej rodziny oraz fascynacji osobowością znanego dzia-

Konstanty Jagiełło, fotografia z lat trzydziestych (E. Hałoń, *W cieniu Auschwitz, Oświęcim* 2003)

łacza PPS Stanisława Dubois (1901–1942), reprezentującego skrzydło radykalne partii, posła na Sejm RP, represjonowanego przez władze za działalność opozycyjną (został skazany w procesie brzeskim), Jagiełło zaczął działać w Czerwonym Harcerstwie.

Został instruktorem i organizatorem gromad Czerwonego Harcerstwa na warszawskim Żoliborzu. Jak stwierdził jego biograf Jan Tomicki, „posiadał duże zdolności organizacyjne i umiejętność pracy z młodzieżą”. Kierował gromadami na Powiślu, Żoliborzu i Anopolu, w Hufcu Warszawa-Północ pełnił funkcję hufcowego, był członkiem ostatniej przed wybuchem wojny Rady Głównej Czerwonego Harcerstwa. Organizował obozy letnie. Czynnie zajmował się sportem, m.in. uprawiał boks w Robotniczych Klubach Sportowych „Prąd” i „Skra”. Poza aktywnością w Czerwonym Harcerstwie udzielał się również w Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, a w 1936 r. został przyjęty do PPS. W związku z prowadzoną działalnością opozycyjną był dwukrotnie aresztowany przez władze.

W chwili wybuchu wojny przebywał w Warszawie i jak wielu mieszkańców stolicy wyszedł z miasta w pierwszych dniach września 1939 r.; po apelu płk. dypl. Romana Umiastowskiego chciał wstąpić do WP; nie jest pewne, czy to się mu powiodło. W pierwszych dniach października 1939 r. wrócił do Warszawy. Od razu nawiązał kontakt ze Stanisławem Dubois i wziął udział w tworzeniu konspiracyjnych grup młodzieżowych w środowisku Czerwonego Harcerstwa na Woli, Powązkach, Żoliborzu. Udostępnił na potrzeby działalności konspiracyjnej mieszkanie swojej matki przy ul. Krasińskiego, gdzie ulokowano skład prasy konspiracyjnej. Uczestniczył w kolportażu pisma „Robotnik i Chłop” wydawanego przez grupę socjalistyczną Norberta Barlickiego (1880–1941), prawnika i posła na Sejm RP². Jagiełło był jednym z edytorów efemerycznego pisma „Nowe Jutro” (ukazał się jeden numer), wydanego w kręgu przedwojennych członków redakcji „Robotnika” oraz grupy wywodzącej się z Czerwonego Harcerstwa.

Zimą 1940 r., wraz z dwójką młodych działaczy socjalistycznych, Illą Genachow i Andrzejem Tuwimem³, utworzył komitet redakcyjny pisma „Barykada Wolności” – organu prasowego grupy socjalistycznej kierowanej przez Dubois, nazywanej od tytułu gazetki „barykadowcami”. Jagiełło odpowiadał za techniczną stronę wydawania pisma – które powielano m.in. w mieszkaniu przy ul. Krasińskiego 18 (sam odbił pierwszy numer, który ukazał się w końcu lutego tego roku), a później przy ul. Chełmskiej – oraz jego kolportaż. Prowadził również pracę organizacyjną, zakładając grupy „barykadowców” w poszczególnych dzielnicach miasta⁴. Według Jana Mulaka miał on jesienią 1939 r. utrzymywać kontakt z Mieczysławem Niedziałkowskim (1893–1940), jednym z najwybitniejszych działaczy PPS, redaktorem „Robotnika”, reprezentantem partii w Politycznym Komitecie Porozumiewawczym powołanym przy Służbie Zwycięstwu Polski, wkrótce aresztowanym i zamordowanym w Palmirach. Podczas Zielonych Świąt 1940 r. Jagiełło towarzyszył Stanisławowi Dubois w rozmowach z innym wybitnym socjalistą – Zygmuntem Zarembą (1895–1967), jednym z przywódców PPS (WRN) w okupowanym kraju.

Działalność konspiracyjną Jagiełły przerwało 1 sierpnia 1940 r. aresztowanie przez gestapo; został uwięziony na Pawiaku. Podzielił los tysięcy Polaków, którzy przeszli przez areszt śledczy gestapo przy alei Szucha. Podczas śledztwa wybito mu prawie wszystkie zęby (dlatego później przyjął pseudonim „Bezzębny”), nie ujawnił jednak informacji konspiracyjnych. Wywieziony 22 września 1940 r. do niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau otrzymał numer obozowy 4507 i został przydzielony do komanda tzw. dachdekerów (czyli dekarzy), dzięki czemu miał możliwość poruszania się po terenie obozu. Wkrótce mógł to wykorzystać, wstąpił bowiem do tajnej grupy socjalistycznej utworzonej i kierowanej przez swojego mentora, Stanisława Dubois, który – aresztowany przez Niemców – również znalazł się w Auschwitz. Krótko przed śmiercią Dubois (który został zamordowany przez Niemców 21 sierpnia 1942 r.) wyznaczył Jagiełłę na swojego następcę w kierownictwie organizacji. Jak wspominał inny więziony w Auschwitz socjalista Stefan Kobrzyński, Jagiełło „rozpoczął

² Aresztowany w 1940 r. przez gestapo, został zamordowany w niemieckim obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau.

³ Illa Genachow po wojnie była redaktorem w Telewizji Polskiej, m.in. współtworzyła popularny Teatr „Kobry” (przedstawień telewizyjnych o tematyce sensacyjnej).

⁴ Nie był natomiast, jak podaje Jan Tomicki, członkiem organizacji Polscy Socjaliści, gdyż tę utworzono z połączenia grup socjalistycznych (1 IX 1941 r.) wydających „Barykadę Wolności” i „Gwardię”, gdy Jagiełło był już więziony przez Niemców.

Konstanty Jagiełło jako więzień niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau (*Ochotnik do Auschwitz. Witold Pilecki 1901–1948*, red. i oprac. A. Cyra, J. Parcer, B. Wasztyl, Oświęcim 2000)

od nawiązywania kontaktów z więźniami pracującymi w szpitalach obozowych, by za ich pośrednictwem umieszczać tam chorych oraz zdobyć lekarstwa. Z pomocą innych więźniów, pracujących w magazynach odzieżowych, starał się o dodatkowe ubrania – w pierwszym rzędzie rękawice, skarpetki, drewniaki, które bardzo często więźniom ginęły. Inne kontakty umożliwiały mu zdobywanie dodatkowego wyżywienia oraz umieszczenie słabszych więźniów w lepszych komandach pracy”⁵.

Komórka polityczna Związku Organizacji Wojskowej, utworzona i kierowana przez „najdzielniejszego z dzielnych”, Witolda Pileckiego, zrzeszała więzionych w obozie przedstawicieli różnych ugrupowań. Jagiełło należał w niej do reprezentantów lewicy. Jako jeden z pierwszych więźniów wiosną 1942 r. nawiązał kontakt z obozem kobiecym. Przekazał następnie poza Auschwitz pierwsze informacje dotyczące tego obozu, a także o zakładaniu obozu w Birkenau. Następnie od sierpnia 1942 r. był głównym dostawcą lekarstw i żywności więzionym tam kobietom. Po utworzeniu Międzynarodowej Grupy Bojowej Oświęcim należał do najbardziej aktywnych jej członków. W końcu 1943 r. przeniesiony do obozu w Brzezince, wszedł w skład kierownictwa istniejącej tam międzynarodowej organizacji antyfaszystowskiej. Wytypowany przez Radę Wojskową Obozu do pierwszej zorganizowanej przez nią ucieczki, otrzymał zadanie przekazania na zewnątrz planów obozu, szkiców sytuacyjnych dotyczących rozmieszczenia esesmanów w obozie oraz grypsów więźniów. Wraz z Tomaszem Sobańskim zbiegł wieczorem 27 czerwca 1944 r.; i jak wspominał Sobański – „wiślanym wałem i nadrzecznymi chaszczami, a do tego nielegalne przejście granicy Generalnej Guberni między Dulową a Trzebinia”, pieszo dotarł do Krakowa⁶.

„Kostek” odmówił propozycji przejścia do innej formy działalności konspiracyjnej. Po przekazaniu wspomnianych dokumentów wkrótce wrócił do Oświęcimia i dołączył do

⁵ S. Kozłowski, *Socjaliści w niemieckich obozach koncentracyjnych* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna w latach wojny...*, t. 1, s. 520.

⁶ Okoliczności ucieczki z Auschwitz szczegółowo opisał Tomasz Sobański. Zob. T. Sobański, *Przestaliśmy być dachdeckerami* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna w latach wojny...*, t. 2, s. 305–310.

Tow. Mał!
dość mocno postaram się
objąć jak wygląda sytuacja
na terenie. Sprawy organizacyjne
afery Emilia zajmuję się
szpiegiem Michalski, który
organizuje tutaj w terenie
całą akcję dowożenia.
A co najgorsze depcze po
pytach naszymi ludziami,
tak że nam powiemu obaw
by nie wydał nas coo. Dlatego
też wracam zię z prośbą o
udzielenie mi rozważnie
na wykonanie wyroku

nia tym typie. Muszę nad-
mienić że przebieganie tej
sprawy może przynieść nam
niektóre sukcesy i w
naszej dalszej pracy.
Przebieganie tego czasu
świadczym że umiemy ze pełni
honoru wykonać sprawę Janku
Mał on wiele przeszedł nie
sumieniem, w zakresie prze-
stąpił tymczasowy alibi.
nie do konieczności najbliższym
podem skłamał faktów.
Wobec powyższej sytuacji proszę
wyrazić swój zgodę abym mógł

przystąpić do przygotowania
wyroku na celu ~~wyroku~~ ~~wyroku~~
wyciągnąć wyroków sprawa
woni.

z przeobrażeniem
Rostek

Pracę nad przygotowaniem
wyroku do aparatu Philipra
5 kmp. 706 w.

- 2) Należy do Steyera
- 3) Peruki (k. p. i. m.)

czy mógł przystąpić do akty
przygotowania wyroku?!

Grypsy Konstantego Jagiełły z okresu działalności konspiracyjnej
poza obozem Auschwitz-Birkenau, 1944 r. (E. Hałoń, W cieniu Auschwitz, Oświęcim 2003)

istniejącej w mieście grupy PPS (tzw. grupy brzeszczańskiej). Działała ona w pobliżu obozu Auschwitz-Birkenau, przede wszystkim w celu ułatwiania – nielicznych zresztą – ucieczek z obozu. W drugiej połowie lipca 1944 r. przebywał w Warszawie, gdzie złożył relację na temat obozu Auschwitz-Birkenau przewodniczącemu Rady Jedności Narodowej i jednemu z przywódców PPS Kazimierzowi Pużakowi⁷. Jeszcze przed wybuchem Powstania Warszawskiego wrócił do rejonu oświęcimskiego, podejmując wcześniejszą działalność konspiracyjną. „Bezzębny” zginął 27 października 1944 r. we wsi Łęki-Zasole, oczekując grupy uciekinierów z obozu. Wskutek denuncjacji uczestnicy planowanej ucieczki zostali zatrzymani przez Niemców, a zamiast nich na miejscu pojawili się esesmani. Ponieważ, jak podaje Józef Garliński, na terenach przyobozowych zakazano strzelania do Niemców, by nie prowokować represji w stosunku do ludności, Jagiełło i trzej towarzyszący mu konspiratorzy nie podjęli walki, usiłovali zbiec. Natomiast według relacji uczestnika tego zdarzenia Tomasza Sobańskiego Jagiełło oddał kilkanaście strzałów do Niemców. Kilkakrotnie postrzelony podczas ucieczki, poległ.

Według informacji Jana Kopińskiego ciało Jagiełły przewieziono następnie do Auschwitz i w pozycji stojącej – z przywieszoną na nim tabliczką z napisem *Ich bin wieder da (Znowu tutaj jestem)* – umieszczono w bramie obozu. Pośmiertnie Konstanty Jagiełło został odznaczony orderem Virtuti Militari V kl. Jego imię nosi Szkoła Podstawowa nr 159 przy ul. Elbląskiej w Warszawie.

Młodszy o kilka lat od Jagiełły Szymon Joffe urodził się 26 października 1921 r. w Krakowie. Jego ojciec Berisch (Borys) i matka Gustawa z d. Grossbard byli absolwentami Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego i prowadzili praktykę lekarską w Krakowie. Berisch Joffe należał do zasłużonych uczestników walk o niepodległość Polski. W czasie I wojny światowej, mimo całkowitej niezdolności do służby wojskowej (był krótkowidzem,

⁷ Informacje, jakoby nawiązał wówczas kontakty z komunistami, wydają się mało prawdopodobne ze względu na bardzo krótki pobyt w Warszawie.

ponadto miał problemy zdrowotne związane z układem oddechowym, co z czasem doprowadziło do gruźlicy), wstąpił do Legionów Polskich i jako sanitariusz V baonu I Brygady służył w linii blisko rok. W latach 1920–1922, mimo stale pogarszającego się stanu zdrowia, był lekarzem w stopniu podporucznika w Wojsku Polskim. Po demobilizacji działał w żydowskim ruchu socjalistycznym, m.in. był członkiem Centralnego Komitetu i kierownikiem oddziału Bundu w Krakowie. Zginął przedwcześnie w 1925 r. w wypadku w Tatrach. Miał wówczas trzydzieści trzy lata. Pośmiertnie został odznaczony Krzyżem Niepodległości.

Szymon Joffe spędził większość swojego życia w Krakowie. Kształcił się w elitarnym Gimnazjum im. Jana III Sobieskiego. Uczył się dobrze, miał szczególne zdolności do nauki języków obcych. W czerwcu 1939 r. zdał egzamin maturalny. Po

Szymon Joffe, 1939 r.

wybuchu wojny i zajęciu przez wojska niemieckie Krakowa w pierwszych dniach września przez kilka jeszcze miesięcy przebywał w rodzinnym mieście. Zbiegł przed prześladowaniami, które okupant rozpoczął w stosunku do Żydów; przypuszczalnie na początku 1940 r. przedostał się do Lwowa. Jego losy w następnych miesiącach nie są znane. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej i zajęciu Lwowa przez Niemców zaczął działalność konspiracyjną w grupie socjalistycznej, która weszła następnie do organizacji Polscy Socjaliści – najbardziej znaczącego ugrupowania lewicowego znajdującego się w opozycji wobec PPS (WRN). W 1942 r. kilkakrotnie wyjeżdżał jako łącznik do Warszawy, gdzie odbył przeszkolenie wojskowe w Związku Odwetu ZWZ-AK.

Prawdopodobnie w końcu 1942 r., zagrożony aresztowaniem, pozostał w Warszawie. Posługiwał się dokumentami konspiracyjnymi na nazwisko Mieczysław Maślak. Ukrywał się u Lecha Pietrzaka na Żoliborzu przy ul. Krasieńskiego 16 i na Woli przy ul. Żytniej. Utrzymywał się z niewielkiego zasiłku otrzymywanego od Socjalistycznej Organizacji Bojowej i pracy dorywczej – dostarczania ciastek do sklepów oraz handlu karbidem. Rozpoczął studia na tajnym Uniwersytecie Warszawskim, jednak przede wszystkim aktywnie uczestniczył w działalności podziemnej.

Joffe został członkiem kierownictwa socjalistycznej grupy młodzieży skupionej wokół pisma „Płomienie”, w której wyróżniającą się postacią był Jan Strzelecki (1919–1988), po wojnie znany socjolog, publicysta, działacz opozycji, doradca „Solidarności”⁸. Szymon Joffe zajmował się w tym piśmie zagadnieniami gospodarczymi, opublikował również w numerze

⁸ Jan Strzelecki został zamordowany w 1988 r. w Warszawie.

siodmym polemikę z książką Zygmunta Zaremby (wydana pod ps. „Wit Smrek”) *Demokracja społeczna. Próby wizji ustroju przejściowego* (Warszawa 1944). Jego działalność nie ograniczała się do publicystyki konspiracyjnej. Wszedł w skład grupy dywersyjnej (tzw. piątki) Wydziału Sabotażu Polskich Socjalistów, włączonej następnie do SOB. Uczestniczył w akcjach dywersyjnych i sabotażowych skierowanych przeciwko Niemcom. Wielokrotnie odznaczył się męstwem. Między innymi dwukrotnie w kwietniu 1943 r. brał udział w akcjach pomocy powstańcom w getcie – przy ul. Konwiktorskiej, gdzie zlikwidowano obsługę niemieckiego karabinu maszynowego, oraz przy ul. Okopowej. W październiku 1943 r. uczestniczył w podpaleniu niemieckich warsztatów u zbiegu Mokotowskiej i Kruczej, w lipcu 1944 r. w wysadzeniu pociągu pod miejscowością Dębe Wielkie. W mieszkaniu Joffego przy ul. Żytniej mieściła się powielarnia „Biuletynu Wewnętrznego SOB” Wydziału Wojskowego Robotniczej Partii Polskich Socjalistów, która powstała w 1943 r. (główną organizacją założycielską byli Polscy Socjaliści). Po utworzeniu jesienią 1943 r. komórki kinooperatorskiej i fotoreporter-skiej przy KG SOB, dokumentującej życie codzienne okupowanego kraju, uczestniczył w jej pracach jako członek zbrojnej obstawy fotografa Zygmunta Rytle. W działalności podziemnej Joffe posługiwał się pseudonimem „Mietek”.

Jak pisała Janina Dunin-Wąsowicz, „miał on tzw. aryjski wygląd i dlatego mógł poruszać się po mieście, a nawet po kraju [...], miał duży talent organizacyjny, ale najchętniej brał udział w akcjach bojowych [...]. Odznaczał się dużą odwagą, narażał się przecież więcej od innych, bo przy przypadkowym złapaniu inni mieli jeszcze jakieś szanse uratowania się, jego rozstrzelano by natychmiast”⁹. Taki los spotkał jego matkę, która ukrywała się przed Niemcami w Brzesku. Zagrożona aresztowaniem popełniła samobójstwo¹⁰. Nie wiadomo, czy Szymon dowiedział się o jej śmierci.

Po utworzeniu Robotniczej Partii Polskich Socjalistów, jesienią 1943 r. SOB podporządkowała się PPS (WRN). Tym samym „Mietek” znalazł się w najbardziej znaczącym ugrupowaniu socjalistycznym. W PPS (WRN) jesienią 1943 r. ukończył kurs sekcyjnych Organizacji Wojskowej PPS (WRN) i objął dowództwo sekcji 219. plutonu 2. kompanii im. Komuny Paryskiej 4. batalionu im. Jarosława Dąbrowskiego. Od 1944 r. pełnił funkcję instruktora wojskowego Organizacji Młodzieży PPS (WRN). Od stycznia 1944 r., m.in. wraz z Janem Strzeleckim, zasiadał w zespole redakcyjnym pisma „Młodzież Socjalistyczna” PPS (ukazały się cztery numery).

W przededniu wybuchu Powstania Warszawskiego oddział, w którym służył „Mietek”, włączono do Zgrupowania AK „Żyrafa” na Żoliborzu. Tam też 1 sierpnia 1944 r. Szymon Joffe wziął udział w pierwszej walce z Niemcami, do której doszło na niespełna dwie godziny przed wybuchem powstania – już po 15.00. Został śmiertelnie ranny przy ul. Gdańskiej 2. Przeniesiony do apteki w tym domu, zmarł. Pochowano go na podwórzu w pobliżu ul. Gdańskiej 2. Po wojnie ciało ekshumowano i pochowano na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach.

⁹ *Relacja Janiny Dunin-Wąsowicz [w:] „Ten jest z ojczyzny mojej”...*, s. 200.

¹⁰ Jak podaje badaczka losów Żydów w czasie okupacji niemieckiej Krystyna Samsonowska – aresztowano ją w wyniku denuncjacji. K. Samsonowska, *Pomoc dla Żydów krakowskich w okresie okupacji hitlerowskiej [w:] Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, Warszawa 2006, s. 853.